

الله الرحمن الرحيم

2019/11

دانشگاه شهید باهنر کرمان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات پارسی

پایان نامه تحصیلی برای دریافت درجه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات پارسی

عنوان تحقیق:

جستاری در غزل تاثیرگذار امروز

(هوشنگ ابتهاج، سیمین بهبهانی، منوچهر نیستانی، حسین منزوی، محمدعلی بهمنی)

استاد راهنما:

دکتر محمد صادق بصیری

استاد مشاور:

دکتر سحر طالبیان

مؤلف:

حامد حسین خانی

بهمن ۱۳۸۷

کتابخانه ادبیات و علوم انسانی
تهیه و ضبط

۱۳۸۸ / ۴ / ۱۶

۱۱۵۱۳۵

دانشگاه شهید باهنر کرمان

پایان نامه

به عنوان یکی از شرایط اجراز درجه کارشناسی ارشد به

بخش زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

تسلیم شده است و هیچ گونه مدرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره مزبور شناخته نمی شود.

دکتر حامد حسینی

دانشجو:

دکتر محمدصادق بصیری

استاد راهنما:

دکتر یحیی طالبیان

استاد مشاور:

دکتر محمود مولایی

دوره ۱:

دکتر عنایت الله شریف پور

دوره ۲:

دوره ۳:

نماینده تحصیلات تکمیلی دانشکده:

حق چاپ محفوظ و مخصوص به دانشگاه است
(بج)

پیشگفتار:

شاه من از تو آفرینش آید
بنده را مصلحت آنست که در پیش آید

(فؤاد کرمانی)

سپاس و حمد شایسته‌ی آفریدگار یکتاست که توان آفرینندگی را به خلیفه‌ی خود، انسان ارزانی داشت. او را شکر که یاری فرمود تا بتوانم قلمی بردارم و در مسیر دانش لنگی لنگان قدمی بزنم. در این پژوهش تلاش کرده‌ام که کار به وجهی شایسته سامان یابد. اما آگاهم که در نگاه استادان، صاحب نظران و سخن شناسان، کاستی‌هایی دارد. از اینرو با درخواست بخشایش، چشم به راهنمایی بی‌دریغ ایشان دارم. بایسته است به آیین قدرشناسی، در پیشگاه تمام استادان ارجمند گروه ادبیات، که این سالها از محضر ایشان درس زندگی آموخته‌ام، زانوی ادب زده و فروتنانه، سپاسم را ابراز دارم و نیز با تمام ارادت و احترام از جناب آقای دکتر محمدصادق بصیری که افزون بر بهره‌های فراوانی که از تدریستان برده‌ام، در مسیر این پژوهش هم به عنوان استاد راهنما، پله‌پله دستگیری و راهنمایی فرمودند، سپاسگزارم. همچنین مدیون استادانی هستم که گاه‌به‌گاه در پرتو رای و دانش و خردشان برای این تحقیق، راه جسته‌ام. از جمله جناب آقایان دکتر محمود مدبری، دکتر یحیی طالبیان، دکتر محمدرضا صرفی، دکتر ناصر محسنی‌نیا، دکتر شمس‌الدین نجمی و به ویژه فرهیخته‌ی ارجمند جناب استاد یدالله آقا عباسی. سپاس دیگرم از شاعر و منتقد جوان، مازیار نیستانی، به سبب در اختیار نهادن آثار کمیاب منوچهر نیستانی و دیگر دوستانم، امین امیری به خاطر ارائه‌ی برخی منابع و کتابهاست.

این است آنچه که سامان یافته ...

مگر بروی دلارای یارها، ورنی

بر پنج وجه و کربار برنی آید

(حافظ)

چکیده:

در این پژوهش تلاش بر این بوده است، که جستاری تحلیلی محور، در غزل چند تن از غزلبندان نامی و تاثیرگذار امروز انجام شود. در ابتدا رد پای تاریخی غزل، در طول دوره‌های مختلف ادب پارسی دنبال شده است، آنگاه با این باور که غزل به سبب قابلیت‌ها و ویژگی‌های گوناگون فرمی و محتوایی، گونه‌ی شعر پایدار، موفق، منعطف و پویاست، به واشکافی و کشف ویژگی‌های گسترده‌ای از غزل معاصر توجه شده است. در این راستا غزل پنج شاعر که از خصیصه‌ی معاصریت و تاثیرگذاری با رویکردی نوآورانه و متأثر از فضای تحول یافته‌ی شعر پس از نیا، برخوردارند، بررسی شده است. در این بررسی به ویژگی‌های برجسته و زیباشناسیک نوآوری‌ها، جاذبه‌ی ذاتی هستند و سبب تأثیرگذاری هر کدام بر جریان شعر امروز پرداخت شده است. پنج شاعر یاد شده عبارتند از:

هوشنگ ابتهاج، سیمین بهبهانی، منوچهر نیستانی، حسین منزوی و محمدعلی بهمنی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
(د)	پیشگفتار.....
(ه)	چکیده.....
(و)	فهرست مطالب.....

۱	مقدمه.....
---	------------

گفتار نخست

۵	رد پای غزل در تاریخ ادبیات ایران.....
۶	سده‌ی چهارم تا سالهای نخستین سده‌ی پنجم.....
۸	از میانه‌ی نیمه اول سده‌ی پنجم تا پایان سده‌ی ششم.....
۹	سده‌ی هفتم و هشتم.....
۱۲	سده‌ی نهم تا میانه‌ی سده‌ی دهم.....
۱۴	نیمه‌ی دوم سده‌ی دهم تا میانه‌ی سده‌ی دوازدهم.....
۱۵	نیمه‌ی دوم سده‌ی دوازدهم تا پایان سده‌ی سیزدهم.....
۱۷	دوره‌ی مشروطیت.....
۱۹	قابلیت‌های غزل.....
۲۰	منابع و مراجع.....

گفتار دوم

۲۲	غزل امروز و تاثیر گذاران این عرصه.....
۲۸	منبع و مراجع.....

گفتار سوم

۳۰	امیر هوشنگ ابتهاج (ه. ا. سایه).....
۳۰	نگاهی کوتاه به زندگی و آثار سایه.....
۳۰	چرا سایه؟.....

شخصیت ادبی سایه.....	۳۱
تحلیل ویژگی های غزل سایه.....	۳۴
منابع و مراجع.....	۵۲

گفتار چهارم

سیمین بهبهانی.....	۵۴
نگاهی کوتاه به زندگی و آثار بهبهانی.....	۵۴
تحلیل ویژگی های غزل بهبهانی.....	۵۵
منابع و مراجع.....	۷۲

گفتار پنجم

منوچهر نیستانی.....	۷۴
نگاهی کوتاه به زندگی و آثار نیستانی.....	۷۴
تحلیل ویژگی های غزل نیستانی.....	۷۵
منابع و مراجع.....	۹۵

گفتار ششم

حسین منزوی.....	۹۷
نگاهی کوتاه به زندگی و آثار منزوی.....	۹۷
تحلیل ویژگی های غزل منزوی.....	۹۸
منابع و مراجع.....	۱۲۴

گفتار هفتم

نگاهی کوتاه به زندگی و آثار محمد علی بهمنی.....	۱۲۷
تحلیل ویژگی های غزل بهمنی.....	۱۲۷
منابع و مراجع.....	۱۴۲
نتیجه گیری.....	۱۴۳
فهرست منابع.....	۱۴۵

مقدمه

با نگاهی گذرا به تاریخ ادبیات ایران و شعر پارسی در می‌یابیم غزل یکی از گونه‌های شعریست که در بیشتر دوره‌های تاریخی ادبیات ما، مورد توجه فراگیر اهل شعر و ادب بوده است. این قالب پویا و مانا چیرگی خود را در ادوار مختلف کما بیش پاس داشته است. به نحوی که حضور آنرا در تغزل گونه‌های آغازین قصیده‌های سبک خراسانی می‌بینیم و بعد از آن در آثار عرفانی سنایی، عطار و دیگران، همچنین اوج آن در سبک عراقی، با غزلسرایان بزرگی چون مولانا، سعدی، حافظ و خواجو اتفاق می‌افتد. در ادامه، غزل سبک هندی که قله‌های آن صائب تبریزی، کلیم کاشانی و بیدل دهلوی هستند، سند چیرگی قاطع غزل در آن دوره است. ادامه‌ی حیات غزل در دوره‌ی بازگشت و دوره‌ی مشروطیت تا به امروز، این واقعیت را آشکار می‌کند که غزل، منعطف‌ترین، شایسته‌ترین و زیباترین گونه‌ی شعر پارسی است. قالبی که در ادوار گوناگون به فراخور رویدادها، فرهنگها، فراز و نشیب‌ها، چکیده‌ای را از مفاهیم عاشقانه، عارفانه، فلسفی، اجتماعی، سیاسی، روانشناسی و هر آنچه که بخشی از زندگی است، در خود جای داده است. در روزگار ما هم به ویژه از سال ۱۳۲۰ و با ظهور نیما و شعر نیمایی، یعنی تحول شگرفی که در گستره‌ی شعر معاصر اتفاق افتاد، با بررسی کوتاهی می‌بینیم که همچنان غزل جاذبه، زیبایی و تاثیرگذاری خود را داراست. هر چند که از دریچه‌های گوناگون معنا، مضمون، زبان و حتی فرم، دستخوش دگرگونی‌های کم و زیاد شده است که این خود بیانگر گنجایش و انعطاف این قالب همیشه زنده‌ی شعر پارسی است. ظهور غزلسرایان برجسته‌ی هم‌روزگار ما گواه شایسته‌ی این مدعا است.

در این پژوهش تلاش بر این است که بخشی با اهمیت، از غزل امروز را به بررسی و تحلیل

بنشینیم. همراه با بیان گستره‌ی تاثیرگذاری آن بر جریان‌های شعر امروز و شاعران امروز.

بیان مسئله:

- ۱- ویژگی‌های سبکی (زبانی، معنایی و فرمی) غزل شاعران مورد نظر چیست؟
- ۲- تاثیر گذاری چیست و غزل شاعران مورد نظر چگونه، چرا و چه میزان بر جریان‌های شعر امروز تاثیر گذاشته‌اند؟

هدفهای پژوهش:

- ۱- ایجاد بستری مناسب‌تر برای شناخت ژرف‌تر و خوانش بهتر و بیشتر غزل امروز، به ویژه شعر شاعران مورد نظر.
- ۲- کمک به روند نقد، تحلیل و بررسی غزل امروز و ایجاد بستری مناسب‌تر برای رشد و تعالی آن.

ضرورت انجام پژوهش:

- ۱- توجه و رویکرد گسترده‌ی مخاطبان جدی به غزل امروز و تحلیل آن.
- ۲- لزوم انجام پژوهش‌هایی بیشتر، با نوع نگاه نگارنده در عرصه‌ی غزل امروز برای تقویت و تعالی بیشتر آن.

فرضیه‌های تحقیق:

- ۱- غزل شاعران مورد نظر، دارای ویژگی‌ها، زبان و شگردهای خاص خود است و به تشخیص ادبی دست یافته است.
- ۲- شعر شاعران مورد نظر بر جریان‌های شعر امروز تاثیر فراوان داشته است. (هر کدام به اندازه‌ی جایگاه خود)
- ۳- شعر شاعران یاد شده بر غنای ادبیات معاصر به شکل چشم‌گیری افزوده است.

پیشینه‌ی پژوهش

تا آنجا که نگارنده کاویده است و اطلاع دارد پژوهشی که دقیقاً با همین نگاه و دایره‌ی بررسی شکل گرفته باشد وجود ندارد اما به دلیل اینکه شاعران مورد نظر، از چهره‌های شاخص شعر امروزند، درباره آثارشان، نگاهشان و زندگی آنان کتاب‌های و مقاله‌هایی به طور جداگانه و پراکنده منتشر شده است که فهرست آن در بخش منابع درج شده است.

روش تحقیق:

شیوه‌ی پژوهش کتابخانه‌ای، توضیحی و تحلیلی است. ابتدا منابع، مراجع و آثار شاعران مورد نظر شناسایی و جمع‌آوری می‌گردد. سپس با استخراج داده‌ها و اطلاعات مورد نظر براساس فرضیه‌ها و هدف پژوهش، مرحله‌ی تدوین متن پژوهش با روشی تحلیلی و تطبیقی انجام می‌شود و در پایان نتیجه‌گیری به دست می‌آید.

گفتار نخست

ردپای غزل در تاریخ ادبیات ایران

ردپای غزل در تاریخ ادبیات ایران

از سده‌ی سوم هجری می‌توان شعر مکتوب فارسی را در گذرگاه تاریخ جستجو کرد. در این میان صدای غزل نیز از پیچ و خم دالان تاریخ ادبیات ایران به گوش می‌رسد. آنچنان که کتاب تاریخ سیستان باز تابانده است، شاید نخست شعر پارسی را در قرن سوم هجری، آنگاه که یعقوب لیث صفاری به جای شعر عربی، درخواست شعر فارسی کرد، محمد و صیف سگری برای او سرود^۱. دیگر آنکه روایتهای فراوانی درباره‌ی اولین سراینندگان شعر پارسی بازگو و ابیاتی نیز نقل شده است.

در این بخش تلاش بر آن است که در مسیر دوران‌های شعر پارسی، نگاهی گذرا به این قالب شعری، یعنی غزل و غزل سرایان افکنده شود. این تماشا از آغاز این دوره، یعنی قرن چهارم هجری تا حوالی روزگار ما ادامه دارد. البته غزل، به اعتبار پایگاه و جایگاهش، درازنای عمرش و ویژگی‌های برجسته‌ی آن، فراتر از یک قالب شعری است.

سده‌ی چهارم تا سالهای نخستین سده‌ی پنجم

پدیداری ادبیات فاخر و مستند فارسی در قرن چهارم رقم می‌خورد. رودکی که بی‌اغراق پدر شعر پارسی و به گفته شاعران هم دوره‌ی او استاد شاعران عجم است در این قرن نفس می‌کشد.^۲ تنوع قالبهای شعری این دوره چشمگیر است. این تنوع در طول دوره‌های بعد پیش می‌رود، بلکه پیش می‌شود. اما چیرگی این قالب بر قالب‌های دیگر در هر دوره دستخوش نوسان است. قصیده، مثنوی، غزل، مسمط، ترجیع‌بند، رباعی و دو بیتی فرزندان این دوره‌اند در این میان خویشاوندی قصیده و غزل نمایان است. قالب غالب این دوره قصیده است آن هم به فراخور محتوایی چون، مدح، وصف و گاهی اندرز. اما بخش آغازین قصیده‌ها که تشبیب نامیده شده است، نوعی تغزل را به رخ مخاطب می‌کشد. این تغزل‌ها باز تاباننده‌ی عشق و شور و نشاط و جوانی است. تغزل و غزل از نگاه محتوایی بسیار به هم شبیه‌اند. اما از نظرگاه فرمی دو تفاوت دارند. اول اینکه تغزل، قالبی مستقل نیست، بلکه پیش در آمد قصیده است و دوم، ارتباط ایات در محور عمودی تغزل پر رنگ است و به روایت نزدیک است. اما این پیوند در غزل یا نیست یا خیلی اندک است. باری، بعد از قصیده، مثنوی و دیگر قالبهایی که اشاره رفت، همنشین شاعران آن دوره‌اند. غزل نیز به عنوان قالبی مستقل در آثار نسبتاً اندکی که از آن شاعران به جا مانده به چشم می‌خورد. درخشان‌ترین چهره‌ی شعر قرن چهارم رودکی است و هم برترین غزلسرا، زبان روان، سخته و خوش آهنگ، گرایش به توصیف طبیعت، طرب و شادی از ویژگی‌های غزل اوست. دیگر غزلسرای نامی آن دوره شهید بلخی است که مورد احترام رودکی بوده است.^۳ دقیقی طوسی نیز تغزل‌های آتشین و غزل‌های دلنشین داشته است که پراکنده‌هایی از آن به دست رسیده است.

حضور فرخی سیستانی نیز پایان قرن چهارم و آغاز نیمه‌ی قرن پنجم را فرا می‌گیرد. او نیز دارای تغزل‌ها و غزل‌های شیرین است. از حماسه سرای بزرگ، حکیم ابوالقاسم فردوسی هم یک

غزل اصیل باقی مانده است با مطلع:

سر فخر بر آسان سودمی^۴

شبی در برت گریا سودمی

سده‌ی چهارم و سالهای نخست سده‌ی پنجم که دوره‌ی حکومت سامانیان و غزنویان است،
زمینه‌ی رشد پیدایش سبک شعری موسوم به خراسانی فراهم می‌شود و از این نظرگاه که آغازین
دوره‌ی شعر پارسی است، اهمیت فراوان دارد.

از میانه‌ی نیمه‌ی اول سده‌ی پنجم تا پایان سده‌ی ششم

رویدادهایی که در این دوره شکل گرفتند نه تنها اوضاع اجتماعی، سیاسی بلکه گستره‌ی فرهنگی و ادبی ایران را متلاطم کرد. در میانه‌های سده‌ی پنجم تحولی در شعر، به ویژه غزل آغاز می‌شود. فاجعه‌ی هجوم غزآن سلجوقی به خراسان در سده‌ی ششم که چگونگی آن در کتاب‌های تاریخی آمده است، پیامدهای شگرفی را در همه‌ی زوایای جامعه آن روز ایران، به یادگار نهاد. در آن هجوم وحشتناک، غزآن سلطان سنجر را شکست دادند. خراسان را غارت و شهرهای آنرا ویران کردند، دانشمندان را کشتند و کتابخانه‌ها را به آتش کشیدند.^۵ در پی این رخدادها، اندک‌اندک مرکز شعر و ادب از شهرهایی چون مرو و نیشابور به همدان و اصفهان منتقل شد. این رویدادهای بزرگ اجتماعی و جابه‌جا شدن پایگاه‌های فرهنگی و ادبی کم‌کم زمینه‌ی تغییر سبک شعری از خراسانی به عراقی را فراهم کرد و این سرآغاز یک دگرگونی در عرصه غزلسرایی بود. نتیجه این اوضاع نابسامان و هجوم غزآن سلجوقی، ایجاد روحیه ناامیدی و اندوه، از میان رفتن بسیاری از آداب و رسوم و تغییر ژرف ساختار فرهنگی آن روز ایران شد. تمام این پیامدها در شعر و غزل شاعران این دوره، به خوبی بازتابانده شده است. از سویی دیگر این فضا، ناخودآگاه فرهنگ برون‌گرایی را به درون‌گرایی و گوشه‌گیری بدل می‌کرد و کم‌کم پای عرفان و تصوف به غزل پارسی باز شد و در دورانهای بعد غزل عارفانه، با ظهور چهره‌هایی درخشان پیشانی شعر پارسی شد. با این احوال شعر و غزل این دوره نمایشگر دو فضای محتوایی بود. یکی سخن از بی‌مروتی، ناجوانمردی، بی‌وفایی، ناامیدی مرگ اصول اخلاقی و انسانی و دوم بیان حالات درونی و شهودی در بستر جهان بینی عارفانه و صوفیانه.^۶

از خاقانی شروانی قصیده سرای بزرگ، غزل‌های نابی برجا مانده است. اما سنایی غزنوی چهره درخشان غزل این دوره، بنیانگزار غزل عرفانی است و تاثیر شیوه‌ی او به گونه‌ای جریان‌وار، تا

سده‌های بعد در آثار غزلسرایان بزرگ آشکار است. نیمه‌ی دوم سده‌ی ششم سرآغاز دگرگونی ژرفی در شعر و غزل بود. انوری یکی از بزرگان غزل و قصیده در این دوران است روانی کلام از ویژگیهای بارز شعر اوست. دیگر چهره‌های غزل این دوره، ظهیر فارابی، امیر معزی، سمایی مروزی، جمال‌الدین عبدالرازق و مهم‌تر از همه عطار نیشابوری است. هر چند که نظامی گنجه‌ای بی‌تردید قله‌ی شعر این دوره است و منظومه‌های عرفانی و عاشقانه‌ی او الگوی شاعران سده‌های دیگر بوده است، اما با اینکه غزلهایی از او در دست است، نمی‌توان او را غزلسرای تاثیرگذار به شمار آورد. بی‌تردید این عطار نیشابوری بود که غزل این دوره را در بستر اندیشه‌های عارفانه و زبان شورانگیز به اوج رسانید. با این حال بزرگی او بیشتر در منظومه‌ها و مثنوی‌های عارفانه رخ می‌نماید. باری، این شاعران زمینه ساز ظهور غزلسرایان بزرگ قرن هفتم و هشتم بودند.

سده‌ی هفتم و هشتم

آنچنان که اشاره رفت، در سده‌ی ششم به فراخور دگرگونی‌های بزرگ تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، شعر و ادب نیز به دنیایی تازه گام نهاد. غزل، این پدیده‌ی زنده‌ی مورد نظر پژوهش ما، از سبک خراسانی وارد برزخی موسوم به سبک بینابین و پس از آن محور سبک عراقی شد. از سده‌ی هفتم به بعد، قالب‌های دیگر بویژه قصیده تا حدودی رنگ باخت و چیرگی غزل، در این دوره خودنمایی کرد.

در ادامه‌ی آن رخداد‌های تاریخی، قرن هفتم نیز عرصه‌ی اتفاقی بزرگ به نام هجوم چنگیزخان مغول شد. این حادثه دردناک که بر اثر تصمیم نادرست و خام خوارزمشاهیان و شیوه‌ی تعامل آنان با چنگیز پدید آمد، سبب ایجاد تحولات فراوان در ابعاد گوناگون جامعه‌ی آن روز ایران شد. در این میان تغییر جهان بینی شاعران و گرایش فراوان به دنیای درون، عرفان و تصوف، پناه آوردن به خانقاه‌ها، تاثیر پذیرفتن از متون دینی، روی آوری به تاویل‌های شهودی و ذوقی آیات و روایات در

ادبیات، اقبال به علوم اسلامی و پرداختن به دنیای عشق و جذبه، شتابی فراوان گرفت و ژرفناهای تازه‌ای دست یافت.^۷

تردیدی نیست که سده‌ی هفتم و هشتم با پیدایش بزرگترین غزلسرایان تاریخ ادبیات ایران از درخشان‌ترین دوره‌های حیات غزل و حتی همه ادبیات (شعر و نثر) است. بزرگترین اتفاق در غزل این دوران در دوره محور مهم قابل برسیدن است. یکی عرفان و دیگری عشق. این عرفان گرابی و عشق محوری در ادامه‌ی جریان، در غزل برخی از شاعران بزرگ آن دوره در هم می‌آمیزد و آنرا به اوج تعالی خود می‌رساند.

در میان چهره‌های برجسته این دوره فخرالدین عراقی نقطه‌ی آغاز کمال غزل عارفانه است. کمال‌الدین اسماعیل در آغاز سده‌ی هفتم غزل عاشقانه با چاشنی عرفان می‌سراید. بی‌تردید روشن‌ترین ستاره‌های آسمان قرن هفتم، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی و شیخ اجل، سعدی شیرازی هستند. این دو شاعر بزرگ که هر کدام از بزرگان اهل فضل و دانش روزگار خویش نیز بوده‌اند، در غزلسرایایی داد سخن را به تمامی داده‌اند، یکی در غزل عارفانه و دیگری در غزل عاشقانه. مولوی در دیوان کبیر غزل عارفانه را به جایگاهی رسانده است که صدای آن در همه‌ی اعصار طنین انداز است. اندیشه‌های ژرف عرفانی، عشق ازلی، طن طنه و موسیقی غنی، شور و عصیان، جنون و عقل‌گریزی جستجوی حقیقت، گریز از هنجارهای معمول زبانی، رگه‌های ویژگی‌های روشن غزل مولوی‌اند.

غزل عاشقانه سعدی هم از زبانی روان و تاثیرگذار، بیانی بلیغ و فصیح، عواطف ناب عاشقانه، گفتگوهای پرسوز و گداز با معشوق، کشف‌های بکر شاعرانه و سادگی و صمیمیت دلنشین برخوردار است. برخی غزل‌های او از اندیشه‌های ناب عرفانی نیز بهره برده است. شخصیت ادبی سعدی چند بعدی است. او در همه زوایای سخن استاد است.

دیگر غزلسرای این دوره سیف‌الدین محمد فرغانی است که برخی از غزل‌های او در پاسخ غزل‌های سعدی سروده شده‌اند. از دیگر شاعران غزل پرداز این دو سده که مشرب عرفانی آنان نیز در غزلشان جلوه کرده است، سلمان ساوجی، امیر خسرو دهلوی، کمال خجندی، خواجوی کرمانی، خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی و عماد فقیه کرمانی هستند. حافظ چکاد دست نیافتنی غزل این دوره و همه ادوار شعر پارسی است. آمیزش عشق و عرفان در غزل ماندگار او به زیباترین گونه‌ی ممکن رخ داده است. غزل حافظ ریشه‌های محکم اندیشه‌ای دارد. جهان بینی او بسیار ژرف و گسترده است. او با هنرمندی تمام از شاعران هم روزگار و پیش از خود تاثیر پذیرفته است. عاطفه، صورخیال، ایجاز، ایهام، غنای معنایی، کمال زبانی، نگاه ژرف و انتقاد آمیز اجتماعی و مشرب عرفانی در غزل حافظ بی نظیر است. در این میان نباید غزل پربار و ماندگار خواجوی کرمانی را بدست فراموشی سپرد. ویژگی‌هایی که برای غزل حافظ بر شمردیم کمابیش در شعر خواجو نیز نفس می‌کشند. حافظ شیراز ارادتمند شعر و شخصیت خواجو بوده است. در یک نگاه غزل سده‌ی هفتم و هشتم دارای ویژگی‌های زیر است:

زبان بلیغ و فصیح، آراستگی به آرایه‌های بدیعی و بیانی، بسامد بالای واژگان عربی، تلمیح و بکارگیری آیات و روایات، جهان بینی عرفانی، تم عاشقانه، بهره‌گیری از علوم حکمی، فلسفی و کلامی، برخورداری از شهودهای ناب و «آن» شاعرانه و متأثر بودن از اوضاع اجتماعی^۸.

سده‌ی نهم تا میانه‌ی سده‌ی دهم

در این دوران تیموریان بر ایران حاکم بودند. آنان کم‌کم با الگوپذیری از فرهنگ ایرانی و تحت تاثیر دانشمندان و بزرگان ادب این سرزمین، به علم و ادب و هنر توجه و گرایش فراوان نشان دارند.^۹ اما در همین زمان بر اثر رواج ادب ترکی زبان فارسی نیز از زبان ترکی تاثیر پذیرفت. این تاثیر در ورود واژگان و ترکیبهای ترکی به شعر شاعران آن دوره خود را نشان می‌دهد. همچنین بسامد بالای واژه‌های تازی (عربی) در شعر آن دوره آشکار است.^{۱۰} از سوی دیگر بسیاری از شاعران این دوره بر خلاف گذشتگان، اهل دانش و حکمت نبودند بلکه چه بسا از مردم کوچه و بازار و دارای حرفه‌های بازاری بودند. شاعران کم‌مایه و درجه‌چندم در این دوره، کم نیستند. از اینروست که جامی از نادانی و بی‌مایگی برخی از شاعر نمایان روزگار خود شکایت دارد.^{۱۱}

هر آنچه که در این چند سطر درباره‌ی کلیت شعر این دوره گفته شد، کم و بیش بر غزل آن هم منطبق است. غزلسرایان این دوره، هم تحت تاثیر استادان قرن هشتم سخن می‌راندند هم در پی خیال‌پردازی، مضمون‌آفرینی و گونه‌ای نوآوری بودند. به همین سبب گاهی نکته‌سنجی‌ها و مضمون‌آفرینی‌هایی در غزلشان به چشم می‌خورد. در این دوره غزل همچنان از جایگاهی بلند برخوردار است. مضمون‌غزلها عاشقانه است و در زبان بعضی از شاعران از چاشنی عرفان و حکمت نیز بهره‌جسته است.

نکته‌ای که در غزل عاشقانه‌ی این دوره چشمگیر است، اظهار افراطی عجز و خاکساری برخی از شاعران در برابر معشوق بود تا آنجا که بسیاری از این غزل‌پردازان، در غزلهایشان، خود را سنگ معشوق معرفی می‌کردند. این موضوع در بخشی از غزل آن دوره به گونه‌ای جریان ادبی تبدیل شده بود.^{۱۲}

از غزلسرایان نامی این دوره می‌توان لطف‌الله نیشابوری، کاتبی، قاسم‌انور، شاه‌نعمت‌الله ولی، آذری، هلالی جغتایی و عبدالرحمان جامی را نام برد.^{۱۳}

در غزل این شاعران نیز روح عشق و عرفان و گاه آمیزه‌ای از این دو را می‌توان دید. چرا که چهره‌هایی چون شاه‌نعمت‌الله ولی، قاسم‌انور و عبدالرحمان از عارفان و صوفیان بزرگ زمان خود بوده‌اند. شخصیتی چون سید نورالدین نعمت‌الله بن محمد کوهبانی کرمانی مشهور به شاه‌ولی، بنیان‌گذار مکتب عرفان نعمت‌اللهی است. غزل‌های عارفانه‌ی او فراوانند. اما بی‌تردید بزرگ‌ترین شاعر این دوره، عبدالرحمان جامی است که برخی او را خاتم شاعران لقب داده‌اند. جامی نیز در عالم سلوک و عرفان از جایگاه بلندی برخوردار است.^{۱۴} بدرالدین هلالی استرآبادی جغتایی از غزلسرایان بزرگ پایان عهد تیموری است. غزل‌روان، ناب، پرسوز و گداز با حال و هوای عاشقانه‌ی او، یادآور غزل سعدی است.^{۱۵}

در نگارش و نگاه این سطرها تا حدودی ویژگی‌های مهم غزل سده‌ی نهم و نیمه اول سده‌ی دهم بازگو شدند.